

HEGEL'DE DİN-AKIL İLİŞKİSİ

Ferit USLU*

Abstract

This is a study on Hegel's conception of reason and religion, and their relations to each other. According to Hegel, philosophy -which is represented by reason- and religion are two different phases or forms of **Absolute**. The issue of the both is the same: Absolute being. While religion cognizes the Absolute by sensual thought, which is called from Hegel as **Vorstellung**, philosophy cognizes it by pure rational thought. For this, according to Hegel, a thing that is rational, at same time is religious. Hegel thinks that philosophy is a synthesis of art and religion. This synthesis is made, by transforming the religion. The question here is philosophy makes this transformation whether by eradicating the religion or by keeping it. The answer is not clear in Hegel's writings. But probably, according to his principle of 'identities of contradictions', his answer to this question would be like that: This transformation is made both by eradicating and keeping religion by reason.

Keywords: 1. Hegel ,2. Reason, 3. Religion, 4. God 5. Dialectic

Hegel'in din-akıl ilişkisini ortaya koyabilmek için öncelikle Hegel'in akıl ve din kavramlarını kendi kavramsal dağarcığında hangi anlamlarda kullandığını belirlemek gerekmektedir. Sonra bu ilişkinin mahiyeti üzerinde duracağız.

1. Hegel'de Din Kavramı

Hegel, din kavramını tahlil ederken din ile teoloji arasında bir ayrım yapar.¹ Ona göre, teoloji dinde kendini gösteren hakikatler üzerine yapılan derin refleksiyonlardır. Hegel, döneminde etkisini sürdüren dört çeşit teolojik yaklaşımı eleştirir:

1. Wolff ve benzeri aydınlanma felsefecileri tarafından temsil edilen rasyonel teoloji. Bu teolojinin esasında, Tanrı'nın ve diğer dinî hakikatlerin ispatlanmasına yönelik çaba vardır. Hegel bu yaklaşımı, Tanrı'yı bir obje gibi varsaydığı ve dinin Tanrı'yla şahsi ilişkiye girme ve onunla beraber olma esaslarını göz ardı ettiğini ileri sürerek eleştirir.

2. Kant'ın dini ahlaka indirgemeye dayalı teolojisi

* Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Araş. Gör. Dr.

¹ Michael Inwood, *A Hegel Dictionary*, Blackwell Publishers, Oxford, 1992, s. 254.

Hegel'de Din-Akıl İlişkisi

3. Dinin duygulanımlarla ve dolaysız bilgiyle temellendirilmesini esas alan teolojiler ki özellikle Schleiermacher'ın düşünceleri bu yöndedir. Hegel buna da, dinin esası olmayan bir şeye inanmayı istediği şeklinde bir yaklaşıma yol açtığı için karşı çıkar.

4. Teoloji tarihleri. Bunlar dinî doktrinleri, doğruluklarını ve rasyonelliklerini söz konusu etmeksizin tarihi seyir içinde anlatırlar. Bu teolojiler, Hegel'e göre, sadece dinle ilgilidirler, Tanrı'yla değil.²

Dini ise Hegel, Mutlak'la (Tanrı'yla) duygu, muhayyile ve inanç formu içinde kurulan bir ilişki olarak tanımlar.³ Dinî bilgi, duygu, sezgi ve duyulara dayanan bir bilgidir. Bu bilginin bütünüyle objesi "her şeyin kendisine bağlı ve bağımlı olduğu sonsuz sebep ve prensip olan Tanrı'dır."⁴ Hegel'e göre, din, kendisine evrensel obje olarak hakikati alır. Ama hakikat onun için verilmiş bir içeriktir, ve din için bu içerik, bir düşünce ürünü olarak kavramlar aracılığıyla, esas karakteri içinde bilinen bir şey değildir.⁵

Bütün bu anlatılanlarla Hegel sisteminde tek bir din anlayışı olduğu anlaşılmalıdır. Hegel'in dinle ilgili yukarıdaki sözleri tüm dinlerin ortak nitelikleridir. Bununla birlikte Hegel'e göre gerçekte din sahası, Tinin (Tanrı'nın) bilfiilleşme sürecindeki kategorilerinden/ belirlenimlerinden biridir. Tin, öznel ve nesnel tin evreleri (momentleri) içinde kendini ortaya koyduktan sonra, tam olarak kendinde ve kendi için Tin olabilmek, yani tüm dolaylılardan kurtulup tekrar kendine dolaylımsız olarak dönebilmek için mutlak tin (insan tini) evresinde kendini gösterir. Tinin mutlak tin evresindeki belirlenimi ise tek ve durağan bir durumda olmayıp yine diyalektik bir yolla olur. İnsan tini, Tinin gelişen öz-bilgisinin hayatıdır. O, Mutlak'ın (Tanrı'nın) kendisini, kelimenin tam anlamıyla, "kendini düşünen düşünce" olarak gerçekleştirme sürecidir. Bu süreç, sırasıyla sanat, din ve felsefeyle oluşur.⁶

Böylece sanat, din ve felsefe, üçü de Mutlak ile ilgilidir ve onun farklı biçimler altında belirirlerdir. Diğer bir ifadeyle, Hegel'e göre sanat, din ve felsefe, içerikleri Mutlak olması yani düşünce olması itibarıyla, bir ve aynıdır fakat belirir formları farklıdır:

Sanat, mutlak tinin Mutlak'ı kavrayışının ilk evresidir. Burada evre zamansal bir önceliği değil mantıkî bir önceliği ifade eder.⁷ Sanat evresinde Mutlak, duyu objeleri olarak belirir. Diğer bir deyişle, sanatın görevi Mutlak'ı dolaysız

² Inwood, *a.g.e.*, s. 254.

³ G. W. F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Türkçe'ye çev. Cenap Karakaya, İstanbul, 1991, s. 212.

⁴ Hegel, *a.g.e.*, s. 221.

⁵ Hegel, *a.g.e.*, s. 217.

⁶ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi: Hegel*, çev. Aziz Yardım, 3. baskı, İstanbul, 1996, s.70.

⁷ Copleston, *a.g.e.*, s. 71.

sezgiye duyusal biçimde sunmaktır, düşünce olarak yani tinsel olarak değil.⁸ Fakat Mutlak, tindir, ve ancak bir tin olarak bilinebilir. Onun özü hissetme, duygulanma veya kendi hakkında bilinç sahibi olma değildir hatta anlama da değildir. Onun özü akıldır (reason), veya diğer bir tabirle Kavram (Notion)'dır. Hegel terminolojisi içinde kavram, sıradan anlamı içindeki kavram değildir, aksine us düzeyindeki diyalektik anlamı içinde ve epistemolojik olduğu kadar ontolojik de olan bir kavramdır.⁹

Mutlak'ın mahiyeti akıldır, veya kavramdır demek, aynı zamanda Onun mahiyetinin ancak "saf düşünce" olarak, "evrensel" olarak düşünülebileceği demektir. Öyleyse Mutlak'ın gerçek bir kavrayışı, onu bir duyu objesi olarak değil de, saf düşünce, akıl ve evrensellik şeklinde ele almalıdır. Hegel'e göre Mutlak, böyle bir bilgisine ancak felsefeyle ulaşır.¹⁰

Bu anlatılanlara göre Hegel sisteminde dinin yeri neresi olmaktadır? Din, Mutlak'ı felsefede olduğu gibi saf düşünceye dayalı olarak ortaya koyabilir mi? Yukarıda Hegel'in din ile ilgili tanımlarında bunun böyle olmadığı görülmektedir. Hegel'e göre, Mutlak'ın saf düşünce formu içinde kavranışı sadece felsefeyle mümkündür. Fakat akıl, Mutlak'ın sanattaki duyu objesi olarak kavranışından birden bire saf düşünce olarak kavranışına geçemez. Hegel'e göre bu geçiş ancak ara bir safhayla mümkün olur ki bu safhada Mutlak ne sadece duyularla kavranır ne de saf rasyonel yolla. Ona göre, bu ara safha dindir.¹¹

Mutlak'ın kavranmasında sanat ve felsefe arasındaki geçiş safhasını teşkil eden din, kendi içinde diyalektik bir ilerlemeye sahiptir. Bu ilerleme üç adımda gerçekleşir: Doğal din, sanat dini ve vahyedilmiş din.¹² Hegel'e göre dinin gerçek formuna ulaştığı evreyi vahyedilmiş din evresi temsil eder.¹³ Bunun için Hegel, vahyedilmiş dine, Mutlak din de der ki bu ona göre Hıristiyanlıktır. Fakat Mutlak dinde dahi akıl, Mutlak'ı saf düşünce formları içinde kavrayamaz.

2. Hegel'de Akıl Kavramı

Hegel'in terminolojisinde akıl, hem nesnel hem de öznel anlama sahiptir ve birden fazla terimin karşılığı olarak kullanılır. Bunlar: **müdrîke** (anlık, Alm. Verstant/ Intellekt, İng. Understanding/ Intellect), **diyalektik akıl**, ve **us**'tur (Alm. Vernunft, İng. Reason). Latince kökenli "ratio" Hegel'de us'un değil müdrîkenin karşılığıdır.¹⁴ Hegel müdrîke, diyalektik akıl ve us terimlerini birbirinden farklı anlamlarda kullanmaktadır. Bununla birlikte Hegel'e göre aklın bu üç farklı anlamı,

⁸ Copleston, *a.g.e.*, s. 72; W. T. Stace, *The Philosophy of Hegel: A Systematic Exposition*, Dover Publications Inc., New York, 1955, parag. 714.

⁹ Stace, 1955, parag. 714.

¹⁰ G. W. F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul 1986, parag. 788. Bu esere bundan sonra T. G. Şeklinde atıfta bulunulacaktır.

¹¹ Stace, *a.g.e.*, parag. 714; krş. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, parag. 788.

¹² Hegel, *a.g.e.*, parag. 683 vd.

¹³ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

¹⁴ Inwood, *a.g.e.*, 242.

Hegel'de Din-Akıl İlişkisi

birbirinden ayrı alanları ve konuları olan düşünme tarzları değildir, bunlar aynı konuyla ilgili düşüncenin evrelerini ve basamaklarını oluştururlar. Düşünce, aklın bu fakültelerinden her birinde farklı bir evrededir ve her evrede düşünce kendisini farklı bir formda gösterir. Farklı bir formda diyoruz çünkü Hegel'e göre her üç aklın ayrı şekillerde kavradığı hakikat aslında içerik olarak bir ve aynıdır sadece döküldükleri kalıplar ayırdır.¹⁵

Müdrîke, diyalektik düşünceden değil de genel olarak düşünce veya sıradan anlamıyla kavram -yani bir soyutlama ve donuklaştırma faaliyetinin sonucu olan kavram- söz konusu olduğunda faaliyet gösteren yetidir.¹⁶

Hegel'e göre müdrîke düzeyinde gerçekleştirilen bilme, matematik yöntemi kendine örnek alan, özdeşlik (A, A'dır) ve çelişmezlik (A, A-değil değildir) ilkesine dayanan ve böylece kategorileri donuk ve cansız kılan akıl yürütme biçimidir. Ona göre, bu, tarihsel olarak rasyonalist felsefe geleneğinin akıl yürütme yöntemini oluşturmuştur.¹⁷ Müdrîke düzeyindeki anlama, durağan belirlenimlerde ve bunların başkalarına karşı ayrımlarında (hassa) durup kalan bir soyutlamadır. Objesine karşı her zaman ayrıştırıcı ve soyutlayıcı yaklaşan anlama, somutu tek yanlı ve dondurarak ele aldığı için ve tutarlılık içinde geliştirildiğinde zararlı ve yıkıcı sonuçlara götürebildiği için sürekli eleştirilmiştir. Hegel'e göre bu eleştiriler haklıdır. Zira müdrîkenin etkinliği, genel olarak, içeriğine evrensellik atfetmek şeklindedir, fakat müdrîkenin oluşturduğu evrensellik soyut bir evrenselliktir. Bu yüzden müdrîkenin kavramları donukturlar ve sürekli değişen tikelle karşıtlık oluştururlar. Bu sebeple kavradığı nesnelere karşısında ayrıştırıcı ve soyutlayıcı bir yaklaşım içinde olduğundan müdrîke ile, somutla ilgilenen dolaysız sezgi ve duyum arasında bir karşıtlık görülür. Fakat tüm bu eleştirilere rağmen Hegel'e göre, faydalı bir yönü de vardır. Çünkü bizim bilgimizin ilk aşamasını oluşturur. Anlama özdeşlik ilkesine dayandığı için o olmaksızın hiçbir düşünce sağlamlığa ve belirliliğe sahip olamaz.¹⁸

Hegel mantığında düşünmenin bir sonraki aşamasını diyalektik akıl oluşturur. Bu aşama, anlama aşamasında belirlenmiş, sınırlanmış kavramların kendi karşıtlarına dönüşmeleridir. Çünkü Hegel'e göre, her belirleme ve sınırlamanın iki yönü vardır: Olumlama ve olumsuzlama. Buna göre, bir kavram belirli bir tanımla belirleniyorsa bu demektir ki bu belirliliğini aynı zamanda olumsuzladığı karşıt niteliklerle elde etmektedir. Buradaki önemli nokta, bir kavramın dışarıdan başka karşıt bir kavram tarafından sınırlandırılmadığı aksine sınırlamanın diğer yönünün veya karşıtının bizzat onun özünde, tanımında olduğudur.¹⁹ Şunu da söylemek

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Felsefe Bilimleri Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, 2. baskı, İstanbul 1996, parag. 79. Bu esere bundan sonra *F. B. A.* şeklinde atıfta bulunulacaktır.

¹⁶ Hegel, *F. B. A.*, parag. 80.

¹⁷ Stace, *a.g.e.*, parag.141 vd.

¹⁸ Hegel, *F. B. A.*, parag. 80.

¹⁹ Hegel, *F. B. A.*, parag. 81, 81 Ek 1.

gerekir ki, buradaki diyalektik nitelemesi, Hegel'in "düşünme" diye adlandırdığı üç aşamalı sürecin sadece ikinci safhasına verilen addır. Öte yandan, diyalektik adlandırması Hegel tarafından sürecin tümü için de kullanılır. Terimin bu iki anlamını bir birinden ayırmak gerekmektedir.²⁰

Hegel mantığında düşünmenin son aşamasını us oluşturur. Hegel, us evresine, kurgusal (spekülatif) ya da olumlu-aklı aşama (Vernunft) da demektir. Birinci aşamaya belirleme, ikinci aşamaya olumsuzlama ile ulaşılıyordu, bu aşama ise ikisinin bir sentezi olarak, 'karşıtlıkları içindeki belirlenimlerinin birliğidir.' Diğer bir ifadeyle, son aşamada akıl, 'karşıtların özdeşliği ilkesine' göre hareket eder.²¹ Burada yeni bir kavrama varıldığından bu aynı zamanda bir olumlama. Fakat Hegel açısından, bu olumlama da nihaî bir yargıyı oluşturmaz. Eğer böyle olursa, ilk aşama olan müdrikenin anlama aşamasının içerdiği hatalara düşer. Bu sebeple, us aşamasıyla ulaşılan her hüküm, sabit kalmayarak bir sonraki yeni diyalektik süreç için zemin teşkil eder.²² Böylece akıl yürütme, düşünce sürekli bir ilerleme halinde gelişir.

Hegel, düşüncenin 'us safhasını' belirtmek için kullandığı kurgusal teriminin yanlış anlaşılması gerektiğini söyler.²³ Çünkü kurgusal ile günlük dilde kastedilen, ne denli tutarlı ve mükemmel geliştirilirse geliştirilsin sonuçta öznel olan ve hayatla bağdaşmayan düşüncelerdir. Halbuki Hegel'in kurgusal ile kastedtiği bunun tam tersidir. O, ne geçici olanı, ne de öznel olanı kasteder. Kurgusal, müdrîke düzeyindeki "anlama"nın ötesine geçemediği karşıtlıkları, ortadan kaldırılmış olarak kendinde kapsayan ve bunun için kendini somut olarak ve bütünlük olarak kanıtlayan bir şeydir.²⁴ Böylece özellikle Kant'la birlikte olumsuzluk ifade eden ve eleştiri amaçlı kullanılır olan kurgusal terimi, Hegel terminolojisinde üstün bir niteleme amacıyla ve yüksek (evrensel) felsefenin vasfı olarak kullanılmıştır.

Hegel'in akıl terimine yüklediği anlamlarla ilgili buraya kadarki incelemelerimiz genel olarak düşünüldüğünde bireysel/ öznel zihni bir süreç üzerine konuştuğumuz zannedilmemelidir. Çünkü Hegel felsefesinde öznel akıl, nesnel akılla, bir diğer ifadeyle epistemolojik akıl, ontolojik akılla 'özdeştir' ki ontolojik akıl, onun terminolojisinde özü düşünce olan Tin (ya da Mutlak) anlamına gelir.²⁵ Fakat şu farkla ki, bu özdeşlik, karşıtların özdeşliği şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü Hegel'e göre akıl; Mutlaktır, Tanrı'dır, nesnel ve bizden bağımsızdır, fakat aynı zamanda ve aynı gerçeklikte akıl insana ait olma anlamında öznel bir süreçtir.

²⁰ Alexandre Kojève, *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, Y.K.Y., 1. baskı, İstanbul, 2000, s. 170.

²¹ Stace, *a.g.e.*, parag. 163.

²² Hegel, *F. B. A.*, parag. 82.

²³ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

²⁴ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

²⁵ Stace, *a.g.e.*, parag. 140.

Hegel’de Din-Akıl İlişkisi

Hegel’e göre müdrîke düzeyinde bir anlamada kalınmayıp us seviyesine çıkıldığında, bu iki cümle arasında hiçbir çelişki yoktur.

Hegel’in Tanrısal akıl (veya Geist, Tin) ile öznel akıl arasında kurduğu “karşıtların özdeşliği” ilkesine dayalı bu özel ilişki onun akıl ve din arasında kurduğu ilişkinin temelini teşkil etmektedir. Bu ilişkiyi incelemeye geçmeden önce Hegel’in karşıtların özdeşliği ilkesini ve bunun dayandığı fikirleri daha ayrıntılı ele almakta fayda görmekteyiz.

3. Din- Akıl İlişkisinde Temel Bir İlke: Karşıtların Özdeşliği

Belirttiğimiz gibi, Hegel'e göre kullandığımız her kavramın birbirinden farklı iki düzeyi vardır. Ve bu iki düzeye göre de her kavram iki ayrı içeriğe sahip olur. Birinci düzey, müdrîke evresidir. Bu seviyedeki görünüşüyle kavram, tek yanlı, donuk, duyu verilerinin soyutlama ve evrenselleştirme yollarıyla aklileştirilmesine dayalı bir indirgemeyi ve varlıklara tek yanlı bakmayı gerektiren ve sonuçta kendisiyle özdeşlikten başka türlü tanımlanamayacak olan bir içeriğe sahiptir. İkinci düzey, us evresidir. Burada kavram, diyalektik bir anlama sahiptir. Bu anlamıyla kavram, kendi ayrımında (hassa) karşıtını içerir. Ayrım, bir kavramın delalet ettiği şeyi kendi türünden olan diğer şeylerden ayıran yani onu belirleyen niteliktir. Hegel her belirlemenin bir olumsuzlama olduğuna inanır. Her kavram kendi karşıtını mantikî olarak içerdiğinden zorunlu olarak karşıtını doğurur. Böylece her kavram sadece kendisiyle özdeş değil karşıtıyla da özdeştir. Bu çerçevede mesela, varlık kavramı hiçliği içerir; sonlu sonsuzla anlam kazanır bunların aksi de doğrudur. Sonludan söz etmek aslında sonsuzdan söz etmektir.²⁶

İşte Hegel'in diyalektik düşüncesinde us evresine ait karşıtların özdeşliği ilkesiyledir ki, Tanrısal akıl ile insanî akıl aynı gerçekliğe veya başka bir ifadeyle aynı öze tekabül ederler. Bu cümlemin anlamının açıklanması bizi Hegel felsefesinin temellerine götürür. Şöyle ki:

Hegel'e göre, insanın Mutlak'a (Tanrı'ya) ilişkin bilgisi ile Mutlak'ın kendine ilişkin bilgisi aynı gerçekliğin iki yanıdır.²⁷ Fakat buradaki bilgi, özdeşliğe dayalı soyutlayıcı ve indirgeyici kavramsal bir bilgi değil bilakis kendini diyalektik bir tarzda özü gereği bilfiil hale getiren ve yukarıda belirtilen üç aşamalı bir süreçle elde edilen bilgidir. Bu bilgi, gerçeklik anlamında varlığı bize verir ve aynı anlamda varlık, bu şekilde düşünmeyle elde edilen bilgidir.²⁸ Hegel böyle bir bilgi sağlayan düşünmenin varlıkla özdeşliğini şu cümlesiyle ortaya koyar: "düşünce olarak düşünce, yalnızca içinde Tinin [kendinde Mutlaklık evresindeki Mutlak'ın] mantıksal olarak var olduğu, evrensel belirliliği ya da ögeyi oluşturur."²⁹ Hegel açısından Tinin düşünce olması, daha önce de belirtildiği gibi formel bir düşünce anlamında değildir. Tin, "daha önce sahip olmadığı, kendi kendisine verdiği kendi öz belirlenim ve yasalarının kendini açıkladığı ve geliştiren bütünlüğü olarak düşüncedir."³⁰ Buna göre insan varlığının gerçekliği -bedensel belirlenimleri ve varoluş formları değil- Tanrısal varlığın gerçekliğiyle aynıdır. Çünkü Tin (Tanrı) kendini insan tını yoluyla somut olarak (dolaylı olarak) var kılar ve 'kendini düşünen Düşünce' olarak bilfiil hale getirir.

²⁶ Hegel, *F. B. A.*, parag. 9, 12.

²⁷ Copleston, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸ Hegel, *F. B. A.*, parag. 9; Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 29, 30.

²⁹ Hegel, *F. B. A.*, parag. 19.

³⁰ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

Hegel’de Din-Akıl İlişkisi

Fakat Tanrı’yla insan tininin veya aklının söz konusu özdeşliği, Hegel’in karşıtların özdeşliği ilkesi açısından aynı zamanda bir karşıtlığı da içerir. İnsan bilinciyle Mutlak’ın öz-bilinci tam olarak özdeşleştirilemez. Çünkü Mutlak, kendini insan aklında ve onun yoluyla, yalnızca bu akıl sonluluğun ve tikelliğın üzerine yükseldiğı ve mutlak bilgi düzeyine eriştiğı oranda bilir.³¹ Böyle bir bilgi ise Hegel’e göre tek bir insanın bireysel bir bilgisi olamayacağı gibi, elde edilmiş ve tamamlanmış bir bilgi olamaz. Bu bilgi, Tinin, insanlık tininde sanat, din ve felsefe şeklinde bilfiil hale gelmesi şeklinde kendini ortaya koyan insan türünün tümüne ait bir süreçtir. Böylece Hegel’e göre Mutlak Tinin kendini tam olarak gerçekleştirilmesi veya bilfiil hale gelerek ‘kendini düşünen Düşünce’ olabilmesi sırasıyla sanat, din ve felsefe formları altında olmaktadır.³²

Hegel’in varlık ve düşünce arasında kurduğı karşıtların özdeşliği ilkesiyle ilgili anlattıklarımızdan açıkça anlaşılmaktadır ki Hegel’e göre Tanrısal bilgi ile beşerî bilgi arasındaki özde birlik vardır. Ve buna bağılı olarak varlık alanlarının hepsi de özünde düşünceyi, yani tını içerir. Din de bu varlık alanlarından birini, başka bir anlatımla Mutlak Tinin belirlenim evrelerinden birini temsil ettiğinden o da özünde düşünce veya diğeri bir tabirle akıldır. İşte Hegel felsefesinin bu temel varsayımı bizi, onun din- akıl ilişkisini nasıl kurduğuna götürmektedir.

4. Hegel’ Göre Din- Akıl İlişkisi

Hegel’in din- akıl ilişkisini nasıl kurduğunu ve anladığını ele alırken, öncelikle onun din- akıl karşıtlığı fikrini nasıl eleştirdiğini incelemek yerinde olacaktır.

a. Hegel’de, Din-Akıl Karşıtlığı Düşüncesinin Temelleri

Hegel’e göre, din ve akıl arasında bir karşıtlığın olduğu fikrinin temelinde duygu ve düşüncenin bir birinden tamamıyla ayrı olduğu fikri yatmaktadır.³³ O, özellikle Aydınlanma felsefesi filozoflarının bu fikri seslendirdiğini belirtir. Onlara göre, düşünce ve duygu bir birine karşıttır; din akıl alanına değil, duygu alanına aittir ve bu sebeple din ve akıl arasında bir karşıtlık vardır. Aydınlanma düşünürlerine göre, akıl, en azından dinin esaslarını açıklayabilecek, kanıtlayabilecek durumda değildir. Bu ayrımı esas alanlar açısından, din eğer akılla temellendirilmeye kalkışılırsa, bu, dinî duyguyu düşünce tarafından kirletme, giderek saptırma ve bütünüyle yok etme sonucunu doğuracaktır. Bu sebeple, din ve dindarlığın kökleri ve yerleri temel olarak düşüncede değil başka yerde aranmalıdır.³⁴

Hegel tüm bu görüşlere karşı çıkar. Ona göre bu yaklaşımların hatası, en baştan şu gerçeği göz ardı etmelerinde yatmaktadır: Tüm varlıklar içinde sadece insan (aklı olduğu için) dine kabiliyetlidir, hayvanların ise dine kabiliyeti yoktur. Bu

³¹ Copleston, *a.g.e.*, s. 40.

³² Copleston, *a.g.e.*, s.70.

³³ Hegel, *F. B. A.*, parag. 2.

³⁴ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

yüzden Hegel, her insanî etkinlikte, ister duygu ve inanç isterse tasarım şeklinde olsun, temelde bir akli öz bulunduğunu düşünür. Dinde de akıl hiçbir zaman faaliyetine son vermez. Fakat dinde, akla dayalı düşünce duygu ve tasarım formları içinde kendini gösterir. Onun bu yönüdür ki kendisini saf düşünceden ve bunun gerçekleştiği saha olan felsefeden ayırır.³⁵

Din- akıl arasında bir karşıtlık varmış izlenimini veren ikinci husus Hegel'e göre, dinin içeriğini belirleyen kavramların, ki bunların başında Tanrı'nın varlığı gelir, us düzeyindeki spekülâtif anlamına göre anlaşılmayıp, müdrîke düzeyindeki sıradan anlamına göre anlaşılmasıdır. Bu tek yanlı, sınırlayıcı, indirgeyici ve soyutlayarak dondurucu ikinci anlamında 'Sonsuz Varlık' hiçbir 'kavram'^{*} ile kavranılamaz. Fakat bu yargı sadece Sonsuz Varlık kavramı ikinci anlamında anlaşıldığında doğrudur. Yine dinin, akıl-dışı veya akıl üstü olduğu iddiası bu seviyede bir anlam taşır. Fakat eğer biz, Mutlak'ı, (Sonsuz'u) kendi özü içinde ve kendi özüne uygun bir şekilde, yani saf düşünce olarak -ki Hegel, burada saf düşünceyle us düzeyindeki spekülâtif düşünceyi kastetmektedir- kavransak Onun mahiyetine nüfuz edebiliriz.³⁶ Hegel, felsefenin görevini 'Mutlak'ı kavramak' olarak belirlerken³⁷ kanaatimizce gerçekleştirmek istediği budur. Hegel'in bununla ilgili metni şöyledir:

... sık sık ileri sürülen bir başka şey de Tanrı'nın, en yüksek varlık olduğu için bilinemeyeceğidir. Bu genel olarak çağdaş Aydınlanmanın ve daha tam olarak soyut müdrîkenin (Verstant) konumudur ki 'en yüksek bir Varlık vardır' demekle yetinip sorunu bu noktada bırakır. Böyle konuşmak ve Tanrı'yı yalnızca en yüksek öte-dünya varlığı olarak görmek, Evreni dolaysızlığı içinde değişmez ve olumlu bir şey olarak almak ve gerçek Varlığın yalnızca dolaysız her şeyin ortadan kaldırılışı olduğunu unutmaktır. Eğer Tanrı, soyut bir öte-dünya Varlığı ise, böylece tüm ayırım ve belirlilik [akli kategoriler] onun dışına düşüyorsa, gerçekte O salt bir addır, yalnızca soyutlamacı müdrîkenin bir kadavrasıdır.³⁸

Hegel burada özellikle Kant'a ve onun 'bilinemez' kategorisine koyduğu numen anlayışına karşı çıkıyor görünmektedir. Eğer Tanrı, 'bilinmeyen' ise ve akılla hiçbir şekilde kavranamıyorsa, bu ona hiçbir nitelme atfedemeyeceğimiz anlamına geleceğinden Tanrı'yı salt bir ad haline getirecektir.

Hegel din-akıl ilişkisi karşısındaki tutumu açısından sadece Aydınlanma metafiziğini değil, eski metafiziği de eleştirir:

Eski metafiziğin rasyonel teolojisine daha yakından bakıldığında görülen şey bunun Tanrı üzerine bir Us (Vernunft) bilimi değil ama bir müdrîke bilimi olmuş ve düşüncesinin yalnızca soyut düşünce belirlenimleri içinde hareket etmiş

³⁵ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

^{*} Kavram, bu bağlamda müdrîke düzeyindeki düşünceyle elde edilen kavramdır.

³⁶ Hegel, *F. B. A.*, parag. 9, parag. 19 Ek 2.

³⁷ Copleston, *a.g.e.*, s. 16

³⁸ Hegel, *F. B. A.*, parag. 112 Ek; Ayrıca krş. Hegel, *F. B. A.*, parag. 36.

Hegel'de Din-Akıl İlişkisi

olduğudur. Burada Tanrı'nın kavramı [Alm. Begriff; İng. Notion] incelense bile, bilgi için denek taşı Tanrı'nın tasarımı [Vorstellung] tarafından oluşturuluyordu.³⁹

Özetlersek, Hegel, din ve akıl arasında bir karşıtlık bulunduğu veya aklın dinin sahasında rolü olmadığı görüşünün iki nedeni olduğunu düşünmektedir:

1. Dinin sadece duygu sahasıyla ilgili görülmesi ve duygunun da düşünceyle hiçbir ilişkisi olmadığını düşünülmesi.

2. Başta Tanrı olmak üzere dinî kavramların, us düzeyinde spekülâtif (diyalektik) anlamda alınmayıp müdrîke düzeyindeki sıradan anlamlarıyla alınması.

b. Hegel'de Din-Akıl ilişkisinin Kuruluşu

Hegel açısından felsefenin amacının Mutlak'ı kavramak olduğunu belirtmiştik. Mutlak, dinî terminolojide (Hegel'in terimleriyle söylersek; duyusal yada tasarımsal terminolojide) Tanrı anlamına geldiğine göre Hegel'in, en geniş anlamda, felsefeden teolojiyi anladığını söyleyebiliriz. Nitekim kendisi, "Tanrı'yı us yoluyla bilmek kuşkusuz bilimin [felsefenin]* en yüksek görevidir" demektedir.⁴⁰ Öyleyse felsefe ve dinin konuları birdir. Her ikisi de en yüksek ve salt gerçekliğin Tanrı olması anlamında Gerçekliği konu alırlar. Ayrıca ikisi de sonlunun alanlarını, Doğayı ve insan tinini, bunların birbirleriyle ve gerçeklikleri olarak Tanrı'yla ilişkilerini ele alırlar.⁴¹ Öyleyse felsefe ve dinin farkları nerededir? Hegel'e göre, felsefe gibi din de akli bir öz içermektedir. Ve daha da ötesi her ikisinin içerdiği akli öz (tin), bir ve aynıdır. Aralarındaki fark, felsefenin, bilgisine konu olan kavramları saf us kavramlarıyla ele alıp incelerken dinin, bunu duyusal içeriği olan tasvirler ve tasarımlarla, resimsel bir dil kullanarak yapmasıdır. Hegel, dinin kullandığı resimsel dil ya da tasarım için Vorstellung terimini kullanır. O, dini bu açıdan şöyle tanımlar: "Din, her şeyden önce Tanrıya ilişkin tasarımları (Vorstellung) kapsar. Bu tasarımlar, dinsel metinlerde toparlanmış olarak, bize gençlikte din öğretileri şeklinde iletilirler..."⁴² Diğer bir ifadeyle, "Din, Mutlak'la, duygu, tasarım ve inanç formu içinde bir ilişkidir."⁴³ Öyleyse Hegel'de dinî bilginin anlamını belirlemek büyük ölçüde 'tasarımın' onun terminolojisinde ne anlama geldiğini belirlemektir.

Tasarımsal bir bilgi, duygu, sezgi, istek, irade gibi belirliliklerin bilincinde olmaya dayalı bilgidir.⁴⁴ Bir tasarımın iki yönü vardır: Duyusal yön ve rasyonel yön. Dinî bilgiyi oluşturan tasarımsal bilgi böylece duyusal yönüyle sanata yaklaşırken, rasyonel yönüyle felsefeye yaklaşmış olur. Başka bir ifadeyle, Hegel

³⁹ Hegel, *F. B. A.*, parag. 112.

* Hegel felsefesinde bilim ile gerçek us felsefesi kastedilmektedir. Hegel tabîî bilimlerin konusunun kontenjan varlık olduğunu söyleyerek onların elde ettiği bilginin zorunlu bir bilgi olamayacağını ve dolayısıyla kelimenin gerçek anlamıyla tabîî bilimler için bilim demenin doğru olmadığını belirtir (Hegel, *T. G.*, parag. 1).

⁴⁰ Hegel, *F. B. A.*, parag. 36 Ek.

⁴¹ Hegel, *F. B. A.*, parag. 1

⁴² Hegel, *F. B. A.*, parag. 36 Ek.

⁴³ Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 212.

⁴⁴ Hegel, *F. B. A.*, parag. 3.

açısından din, sanat ve felsefe arasında bir geçiş noktasını oluşturmaktadır. Bir tasarım, zihnî bir resim veya hayalden farklıdır. Mesela bir kişi, başka birisinin hayalî bir resmini zihninde oluşturduğunda bu hayal tamamıyla duyularca elde edildiğinden duyulara dayanmaktadır. Bir zihinsel imgenin tamamıyla duyusal olması onun tikel bir duyu objesinin imajı olması, hiçbir tümelik içermemesi demektir. Bu da onun hiçbir düşünce içermediği anlamına gelir. Fakat Hegel terminolojisinde dinî bir tasarım, resimsel olsa da her zaman tùmeldir, düşünce içeriğine sahiptir.⁴⁵ Dolayısıyla Hegel'e göre, bir tasarım, bir kavramdır fakat felsefenin salt kavramı değildir.⁴⁶ Buna göre Hegel açısından bir dinî tasarımı, üzerine duyuların ördüğü bir imaj elbisesi giymiş saf bir tümel ya da düşünce olarak ele almak doğru olur. Felsefenin görevi ise dinin giydirdiği duyusal ya da imgesel bu elbiseyi çıkararak saf (ussal/ spekülâtif) düşünceleri ortaya koymaktır.⁴⁷

Dolayısıyla Hegel'de dinî tasarımların içeriği ile felsefi saf düşüncenin içeriği aynıdır. Düşüncenin içeriği ve formu arasında ayırım gören Hegel'e göre, tasarımın sahip olduğu duygu, sezgi, imge, vb. özellikler düşüncenin formlarıdır.⁴⁸

Öte yandan düşüncenin formu kavramaya çalıştığı şeye yani Tanrı'ya (Tine) uygun olacaksa, bu form dinî bilgi de olduğu gibi imgesel değil, tinsel* olmalıdır. Düşünce, içeriği ve formuyla tinden başka bir şey olmamalıdır, ve Tin kendisine özünde olduğu biçimiyle görünmeli ya da bilfiil hale gelmelidir.⁴⁹ Bu da söylediğimiz gibi, Hegel'e göre ancak felsefe safhasında gerçekleşir. Felsefi düşüncede, düşüncenin içeriği (düşünce), düşünce formuna ulaşarak, içerik ve formun özdeşliği sağlanır. İşte bu durum, saf düşünce durumudur ya da Mutlak'ın kendinde varlık durumuyla kendi için varlık durumunun özdeş olmasıdır.

Hegel'e göre, sıradan bilincimizde düşünceler, tanıdık duyusal ve tinsel gereçlerle örtülmüş ve birleşmişlerdir. Bu yüzden gündelik hayatta bir şey üzerine düşünürken, çoğunlukla duyuları, sezgileri, tasarımları düşünce ile karıştırırız. Bu yüzden soyut düşünmeye ve saf düşüncelere dayalı akıl yürütmeye geçiş oldukça zordur, ve özel bir çaba gerektirir. İşte felsefenin görevi burada ortaya çıkar: Felsefe, düşünceleri, kategorileri, veya daha açık ifadeyle kavramları tasarımların yerine geçirir.⁵⁰ Hegel bunu şu sözlerle dile getirir: "Tasarım ve düşünce arasındaki ayırımın özel bir önemi vardır, çünkü genel olarak denebilir ki felsefe tasarımları düşüncelere çevirmekten başka bir şey yapmaz."⁵¹

⁴⁵ Stace, *a.g.e.*, parag. 715.

⁴⁶ Hegel, *F. B. A.*, parag. 20.

⁴⁷ Hegel, *F. B. A.*, parag. 3.

⁴⁸ Hegel, *a.g.e.*, a.y.

* Çünkü Tanrı'nın en genel niteliği ve özü tin olmaktır. Tin olmak demek saf düşünce olmak demektir.

⁴⁹ Hegel, *T.G.*, parag. 678; Hegel, *F. B. A.*, parag. 19 Ek 2.

⁵⁰ Hegel, *F. B. A.*, parag. 3.

⁵¹ Hegel, *F. B. A.*, parag. 20.

Hegel’de Din-Akıl İlişkisi

Mesela, felsefi anlamda, Mutlak’ın ya da Mantıksal Tinin kendi için varlık olarak doğada nesnelleşmiş olduğu gerçeği, dinî ifadelerle dünyanın aşkın bir Tanrı tarafından ‘özgürce yaratılışı’ şeklinde tasarımsal ya da resimsel kavramlarla dile getirilir.⁵² Yine sonlu tinin, sonsuz tinin hayatında bir evre (moment) olduğu gerçeği, Hıristiyanlık dininde Baba- Oğul öğretisiyle tasarımsal düşünce düzeyine indirgenmektedir.⁵³ Böylece Hegel, Hıristiyanlıktaki Tanrı kavramıyla saf felsefenin Mutlak kavramının aynı içeriğe sahip olduğunu, aynı gerçekliği belirttiğini söyler.⁵⁴ Çünkü Hıristiyanlık dini, düşüncenin evrelerinde son aşamayı temsil eden Mutlak Dindir.

Buraya kadar anlattıklarımızdan ortaya çıkmaktadır ki, Hegel, din (özellikle Mutlak din olan Hıristiyanlık) ile felsefe arasında özde tam bir birlik görür. Dolayısıyla akıl ve din özde aynı gerçekliğe sahiptirler ve bu sebeple tam bir uygunluk içindedirler. Aklî olan dinî olana, dinî olan da aklî olana asla aykırı düşmez. Hegel’in din ve akıl ilişkisiyle ilgili nihai tespiti böyle olsa da, kanaatimizce bu tespit, Hegel’in dinî ile akıl arasında kurduğu ilişkiyi tam olarak yansıtmamaktadır.

Hegel’in sisteminde, din ve akıl ilişkisinin nasıl kurulduğunu ortaya çıkarmak için onun dinin ve aklın birbirine uygunluğundan ne anladığını sorgulamak gerekmektedir. Kanaatimizce Hegel’de din ve aklın uygunluğu düşüncesinin geldiği anlam, onun din ve felsefe arasında kurduğu hiyerarşik ilişkide ve dinî bilgi ile aklî/felsefi bilgiye atfettiği anlamda yatmaktadır. Şöyle ki, Hegel, felsefeyi dinin bir ileri safhası olarak görmekle din- akıl ilişkisinde esas aldığı kriteri, tuttuğu tarafı da kendiliğinden belirlemiş olmaktadır: Saf aklî/ felsefi olan esas alınacak ve dinî kavramlar buna uygun bir formda değilse aklî olana göre yorumlanıp, yeni bir kalıba döküleceklerdir. Bunun sonucunda şu sorular sorulabilir: Bu işlemin sonunda dinden geriye ne kalmaktadır? Geriye kalan şeye din denebilir mi? Dinin kavramlarını, başta Tanrı olmak üzere, bu şekilde tasarımsal olarak görüp her biri için içerik ve form ayrımı yapmak ne ölçüde mümkün ve dinin ruhuna uygundur?

Hegel’in bu sorulara cevabı, kendi felsefesinin Hıristiyanlık doktrinlerinin en mükemmel ve ruhuna uygun aklî kavramlaştırması olduğu, diğer tabirle Hıristiyanlığa ait en uygun rasyonel teoloji olduğu şeklinde olacaktır. Fakat onun sistemini tersten okuyup dinin akılla tahrifi olarak görmek de mümkündür. Nitekim Hegel, devlet ve din ilişkisini ele alırken devletin yönetiminin ve kanunlarının dine dayandırılmayacağını, dayandırıldığı takdirde devletin kanunlarının dinin formunu alarak sübjektifleşeceğini ve keyfileşeceğini söyler.⁵⁵ Devletin kanunları akla göre belirlenmeli ve din de bu devletin yanında yer alarak onunla iş birliğine girmeli ve

⁵² Hegel, *F. B. A.*, parag. 773.

⁵³ Hegel, *T. G.*, parag. 776.

⁵⁴ Hegel, *F. B. A.*, parag. 36 Ek.

⁵⁵ Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s. 212.

desteklemelidir.⁵⁶ Hegel, devlet ve Kilisenin ayrılığını esas alan laik bir devlet yönetimini benimsediğini açıkça ifade etmektedir. Bu ise akıl ve dinin alanlarını ayırmak anlamına gelmektedir. Hegel tuttuğu tarafı devletin özü düşüncedir (akıl) diyerek netleştirir.⁵⁷ Yine de o, devlet ve Kilise arasındaki ayrılığın sırf şekli bir ayrılık olduğunu, aralarında özde bir zıtlık olmadığını, çünkü her ikisinin de özlerinde gerçekliği ve aklılığı içerdiklerini söylemekten de geri durmaz.⁵⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hegel felsefesinde din, sırf duygu ve sezginin eseri olan sanat ile saf düşünce olan felsefe arasında yer almaktadır. Hegel'e göre Mutlak Tinin kendini bilmesinin son evresini oluşturan felsefe, sanat ve dinin bir sentezidir. Hegel, sentez kelimesini kendi kitaplarında oldukça ikircikli kullanmıştır. O, sentezi, 'aşma' diye de çevrilen aufheben kelimesiyle ifade eder. Bu kelimenin Almanca da iki anlamı vardır. Hem 'yok etmeyi' hem de 'muhafaza etmeyi' belirtir.⁵⁹ Buna göre sentez, ilk ve ikinci aşamaları ya yok ederek ya da kendinde muhafaza ederek aşar. Öyleyse sentez kelimesine verilecek anlam, Hegel'in felsefe sisteminde dinin felsefe tarafından yok mu edildiği yoksa içinde özüksenerek muhafaza mı edildiği sorusunun cevabını belirleyecektir.

Hegel açısından sorunun cevabı, 'karşıtların özdeşliği ilkesi' gereğince, dinin hem felsefeyle yok edildiği hem de özüksenerek içinde muhafaza edildiği şeklinde olacaktır.

⁵⁶ Hegel, *a.g.e.*, s. 214

⁵⁷ Hegel, *a.g.e.*, s. 218

⁵⁸ Hegel, *a.g.e.*, s. 217.

⁵⁹ Stace, *a.g.e.*, parag. 144.